

ПСИХОЛОГІЧНА ЕКСПЕРТИЗА СІМЕЙНИХ ПРОБЛЕМ

У статті розкриваються основні положення судово-психологічної експертизи при розгляді шлюбно-сімейних відносин у суді, надаються важливі методичні рекомендації щодо проведення експертного дослідження.

Ключові слова: експертиза, методика, експерт, експертне дослідження, сімейно-шлюбні відносини.

О.О. Сегеда

ПСИХОЛОГИЧЕСКАЯ ЭКСПЕРТИЗА СЕМЕЙНЫХ ПРОБЛЕМ

В статье раскрываются основные положения судебно-психологической экспертизы при рассмотрении брачно-семейных отношений в суде, предлагаются важные методические рекомендации для проведения экспертного исследования.

Ключевые слова: экспертиза, методика, эксперт, экспертное исследование, семейно-брачные отношения.

O.O. Segeda

PSYCHOLOGICAL EXAMINATION OF FAMILY PROBLEMS

In article basic positions open up of judicial-psychological examination at consideration of marriage-domestic relations in court, the important methodical recommendations are offered for conducting of expert research.

Key words: examination, method, expert, expert research, domestic-marriage relations.

Актуальність. Психологи порівнюють сім'ю з єдиним живим організмом, який живе за своїми власними законами. Розвиток сім'ї може зупинитися або уповільнюватися, мати прогресивний або, навпаки, регресивний характер. Перехід від стадії до стадії, як і в розвитку особистості, означає перехід до нового рівня складності й супроводжується кризами. Кризи закладені в алгоритмі існування будь-якої родини. Деякі з них так і називаються «кризи розвитку», і пов'язані вони з етапами сімейної еволюції: початок спільного життя, народження первістка, народження другого та наступних дітей, перший рік у школі, підлітковий період і вихід дитини з сім'ї батьків тощо.

Нестійкість та елементи дезорганізації шлюбу й родини - одна з актуальних проблем сучасного суспільства. В останні десятиліття в інституті сім'ї в нашій

країні відбулося посилення деструктивних тенденцій. Неухильно збільшується число розлучень і неповних сімей, зростають масштаби таких явищ, як соціальне сирітство, пияцтво й наркоманія серед підлітків, ранні вагітності, жорстоке поводження. У зв'язку із цим усе більше актуальною стає потреба розгляду шлюбно-сімейних відносин у суді. Об'єктивне і повне вирішення сімейних проблем потребує застосування психологічної експертизи.

Судово-психологічна експертиза стає необхідною практично у будь-якій справі, що виникла з шлюбно-сімейних відносин. Одна з головних причин цього – велика кількість соціально-оцінних норм, де необхідними компонентами змісту виступають психологічні елементи. Щоб у судді не було ефекту так званого ореола, або першого враження, важливе застосування спеціальних психологічних знань. При визначенні потреби у психологічній експертизі необхідно враховувати загальні і спеціальні підстави призначення експертизи, особливості її предмету дослідження.

Аналіз проблеми. Особливості судово-психологічної експертизи, принципи і методи дослідження сімейних проблем, застосування спеціальних знань при розгляді шлюбно-сімейних стосунків у суді відображені в роботах О.М. Бандурки, С. П Бочарової, О. В. Землянської, І. І. Мамайчука, В.В. Нагаєва, Ф.С. Сафуанова.

Мета статті – визначити основні проблеми шлюбно-сімейних стосунків, у зв'язку з чим зростає необхідність проведення психологічної експертизи, виділити основні аспекти методики експертного дослідження: структуру дослідження, застосування методів; організаційно-правових та етичних положень проведення експертизи.

«Експертиза» сьогодні – це не щось визначене і однорідне; експертиза - це цілий напрям в людському пізнанні, величезний і різноликий світ експертиз: від швидкоплинної дегустації – до найскладніших дослідницьких процедур, від різноманітних рейтингів по неясних критеріях – до строго нормованої законом судової експертизи. Психологічна експертиза – це дослідження, яке здійснюється експертом на основі спеціальних знань в галузі психології з метою надання

висновку з приводу обставин, що мають значення для правильного вирішення справи [7].

Найбільш розвинута судова експертиза. Вона здійснюється відповідно існуючим нормативно правовим актам. Базовим з точки зору судово-експертної діяльності в Україні є Закон «Про судову експертизу». Цей закон визначає правові, організаційні, фінансові основи судово-експертної діяльності з метою забезпечення правосуддя України незалежною, кваліфікованою і об'єктивною експертизою, орієнтованою на максимальне використання досягнень науки і техніки. У Законі «Про судову експертизу» закріплено основні принципи експертної діяльності: законність, незалежність, об'єктивність і повнота дослідження [3].

Одним із видів судової експертизи є судово-психологічна експертиза, необхідність проведення якої виникає при розгляді цивільних справ, пов'язаних із захистом прав і інтересів неповнолітніх дітей, коли допускається багато помилок. Найпоширенішою судовою помилкою при розгляді подібних справ є відсутність повної, вичерпної інформації про всі необхідні обставини. Суд виносить рішення на основі неперевіраних і недостатніх доказів. Щоб такого не відбувалося, В.В. Нагаєв пропонує перелік найтипівіших обставин, які необхідно встановлювати при розгляді суперечки про право на виховання дітей. До числа таких обставин відносяться: конкретні умови виховання, а не тільки матеріального забезпечення дітей; їх вік, особливості розвитку; характер взаємостосунків батьків або фактичних вихователів (між собою і кожного з них з дитиною); відношення дітей до батьків (фактичних вихователів); позитивний або негативний вплив батьків або фактичних вихователів на розвиток дітей, а також особистісних якостей батьків на особисту прихильність дитини [6].

Якщо суперечка про право на виховання дітей виникла у зв'язку з розірванням шлюбу, то слід звернути увагу на причини сімейного конфлікту, що може бути важливим для правильного визначення місця мешкання дитини з урахуванням її інтересів. Ці чинники є психологічними, які неможливо професійно визначити, виходячи тільки з життєвого досвіду. В даному

випадку необхідне застосування спеціальних знань[1].

Таким чином, рішення суду по справі про право на виховання дітей вимагає проведення судово-психологічної експертизи.

Відповідно до чинного законодавства до суперечок про право на виховання дітей можна віднести наступні категорії справ:

- про виховання дітей після розлучення батьків;
- про місце проживання дітей при роздільному проживанні батьків;
- про участь одного з батьків, який живе окремо, коли самі батьки не дійшли згоди з цього питання;
- про повернення дитини за вимогою батьків від будь-яких осіб, що утримували дитину не на основі закону або судового рішення;
- про позбавлення батьківських прав;
- про поновлення батьківських прав;
- про відібрання дитини без позбавлення батьківських прав;
- про всиновлення дитини;
- про відміну всиновлення;
- про усунення заборон з боку батьків на спілкування з дитиною бабусь, дідусів, братів, сестер та інших родичів, якщо батьки не підкорюються рішенням органів опіки і піклування [8].

Названі категорії справ об'єднуються загальною метою: захистом прав і інтересів неповнолітніх дітей у батьківських правовідносинах. З процесуальної точки зору ці справи ріднить і та обставина, що в більшості випадків законодавець як критерій для визначення наслідків, які вказані в тій або іншій нормі права, називає інтереси дитини. Суд при розгляді виниклої суперечки також керується інтересами дитини. Проте, рішення питання, які конкретні обставини необхідно встановити, щоб констатувати відповідність або невідповідність поведінки певних осіб інтересам дитини, віддано на розсуд суду і на практиці викликає чималі труднощі. Цей факт стверджує необхідність проведення спеціального дослідження. Застосування спеціальних психологічних знань потребує вивчення певних обставин правового характеру, які мають

психологічний зміст. До таких обставин відносяться: вплив поведінки батьків (вихователів) на психічний стан і розвиток дітей; ступінь прихильності дитини до батьків (вихователів) з урахуванням особливостей психічного розвитку дітей і їх віку; урахування думки дитини, що досягла 10 років, про місце її проживання.

Юридичні психологи стверджують, що неможливо кваліфікувати поведінку батьків, що ухиляються від виконання батьківських обов'язків, без вивчення мотивації їх поведінки. Встановити, чи надають батьки шкідливий вплив на дітей, можна лише знаючи про особистісні риси кожного з батьків, про психологічні особливості формування дитини, про особливості сприйняття дитиною поведінки батьків, ступеня впливу типової поведінки батьків на формування у дитини певних установок, домінант поведінки, особових цінностей. Все це є сферою діяльності психолога-експерта [1; 6]. Це ще раз говорить про необхідність призначення в подібних ситуаціях судово-психологічної експертизи. У кожному конкретному випадку експертиза може бути призначена відносно батьків (одного з них) або фактичних вихователів, а також з приводу психологічного аналізу ситуації (сімейного конфлікту).

Предметом експертного дослідження можуть бути:

- значущі індивідуально-особистісні особливості батьків (у пізнавальних, емоційних, вольовий сферах);
- установки й домінанти поведінки (особливо діючі в конфліктних ситуаціях, типові способи вирішення конфліктів);
- основні мотиваційні лінії поведінки в родині;
- структура потреб і соціальних цінностей; виявлення дійсних і уявних причин сімейного конфлікту.

Вирішення питання про місце проживання дітей при окремому мешканні батьків у судовій практиці відноситься до найбільш складної категорії справ, тому що немає сумніву в здатності того або іншого батька належним чином здійснювати право на виховання дітей. Незалежно від того, з ким з батьків буде проживати дитина, право на її виховання належить обом батькам. Якщо дитина досягла 10-літнього віку, то суд може врахувати думку дитини, якщо прийде до

висновку, що вона не суперечить його дійсним інтересам. Якщо дитині не виповнилось 10 років, то суд взагалі не має змоги використати її думку. Думка дитини повинна враховуватися, але при цьому треба брати до уваги психічний розвиток дитини, її конкретний психофізичний стан, особливості конфліктної ситуації, що впливала на неї.

Перш ніж дані фактори взяти за критерії оцінки, їх потрібно встановити. Тільки за допомогою експертного дослідження можна виявити дійсне відношення дитини до можливості проживання з конкретною особою, її відношення до кожного з батьків, відношення кожного з батьків до дитини, вплив конфліктної ситуації на дитину (її психічний розвиток і стан). Спеціальне дослідження дає можливість урахувати характер і структуру міжособистісних стосунків у родині в цілому й у будинку кожного з батьків.

Головні завдання такої експертизи полягають у дослідженні рівня психічного, у тому числі інтелектуального, розвитку дитини; відношення дитини до матері, батька; психічний вплив на дитину з боку бабусі; психологічні особливості ситуації, що склалася, в сім'ї матері; ступінь і характер впливу даної ситуації на психофізичний стан дитини і її здатність до самостійного ухвалення рішення.

За допомогою судово-психологічної експертизи можна вирішити питання у суді про участь окремо проживаючого одного з батьків у вихованні дітей, коли самі батьки не прийшли до угоди по цьому питанню. Експертне дослідження дає можливість встановити обставини психологічної природи: наявність або відсутність психологічного впливу на дитину і її характер, мотиваційні лінії поведінки кожної із сторін, психологічну характеристику системи взаємостосунків дитини з кожним з батьків. Головними питаннями, які постають перед експертом при розгляді даної категорії справ, будуть психологічна оцінка ситуації і стосунків батьків (сторін, що сперечаються), а також факти зловживання батьківськими правами. Статистичні дані свідчать, що категорія справ про позбавлення батьківських прав складає дещо більше 1% від загального числа справ, що виникають з шлюбно-сімейних відносин, проте вона має

тенденцію до зростання.

Позбавлення батьківських прав застосовується на практиці як крайній захід, тому в законодавстві чітко сформульовані підстави для її застосування:

- ухилення батьків від виконання обов'язків по вихованню дітей;
- зловживання батьківськими правами;
- жорстоке поводження з дітьми;
- відмову без поважних причин забрати свою дитину з пологового будинку, іншої установи;
- здійснення умисного злочину проти життя або здоров'я своїх дітей або чоловіка;
- хронічний алкоголізм або наркоманія[8].

Ухилення батьків від виконання батьківських обов'язків, зловживання батьківськими правами, жорстоке поводження з дітьми, шкідливий вплив на дітей - все це факти соціально-оцінного характеру, в зміст яких включаються певні психологічні елементи. Тому в подібних випадках важливо проведення судово-психологічної експертизи. Завдання експертного дослідження полягають у наступному:

- виявити особливості психофізичного статусу випробовуваного (характеристика емоційної, пізнавальної, інтелектуальної сфер);
- дослідити особливості структури особистості (у тому числі виявлення основних і актуальних установок, доміант поведінки, зокрема в конфліктних ситуаціях);
- визначити структуру і ієрархію основних мотиваційних ліній особистості випробовуваного;
- здійснити психологічний аналіз відносин в сім'ї (виявлення конфліктогенних чинників, уявних і дійсних конфліктів, системи міжособистісних відносин та ін.).

І. І. Мамайчук відмічає, що за певних умов можливе відновлення раніше припинених батьківських правовідносин, якщо буде встановлено, що підстави, що послужили приводом для припинення правовідносин, відпали, а повернення

дитини батькам відповідає її інтересам. Судово-психологічна експертиза по подібних справах також може бути використана як для диференційованого психологічного аналізу поведінки батьків, так і для перевірки пояснень зацікавлених осіб (як спосіб перевірки доказів) [5].

Іноді дитина сама не хоче повертатися до батьків, її лякає можливість повторення пережитої драми. В такій ситуації психолог міг би допомогти у виявленні обставин, необхідних суду для правильного вирішення справи.

Психологічна експертиза не тільки доцільна, але й необхідна при вирішенні питань про всиновлення дитини і про скасування всиновлення. Вона може включати виявлення ієрархії й змісту основних мотиваційних ліній поведінки дитини, ставлення до усиновителів, особливості психічного розвитку. Експертиза призначається не відносно дитини, а відносно ситуації. Однак при аналізі ситуації експерт досліджує й особливості поведінки в ній дитини.

Таким чином, судово-психологічна експертиза може знайти застосування практично по будь-якій справі, що виникла з шлюбно-сімейних відносин. Головною ланкою діяльності експерта-психолога є проведення психодіагностичного дослідження, повнота і якість якого залежить від добору діагностичних методів. Аналіз наукової літератури, досвіду проведення експертиз сімейних проблем дав можливість визначити комплекс методів для проведення психологічної експертизи сімейних проблем.

Методи та методики дослідження сімейних проблем:

1. Для дослідження соціально-економічних та демографічних характеристик (житлові умови, сімейний бюджет, термін шлюбу, вік подружжя та різниця у віці, освіта та вид діяльності подружжя, кількість та вік дітей) достатньо бесіди, опитування, аналізу наявних документів.

2. Врахування дошлюбних стосунків. Характеристики дошлюбного періоду виявляються в бесіді або спеціальному інтерв'ю.

3. Мікрооточення сім'ї. Для дослідження контактів сім'ї з оточенням необхідно враховувати склад мікрооточення (родичі, сусіди, друзі, колеги), частоту контактів з різними представниками мікрооточення, вид допомоги, яка

надходить від них (економічна, побутові послуги, моральна та емоційна підтримка, обмін досвідом, організація та проведення дозвілля). Порівняння отриманих даних допомагає виявити проблеми у стосунках з мікрооточенням.

4. Для діагностичних цілей корисна інтегральна оцінка рівня благополуччя шлюбу, яка дозволяє робити висновки про тяжкість порушення стосунків. Для цих цілей використовують методики: ДОС (диференціальна оцінка стосунків), визначення рівня пристосованості у шлюбі Берджеса, визначення рівня задоволеності шлюбом та ін.

5. Для оцінки окремих феноменів подружніх стосунків використовують наступні методики: опитувальники ПЕА А. Н. Волкової, РОП (рольові очікування та домагання у шлюбі), опитувальник «Конфлікти» Г. Лера, проєктивна методика сімейних стосунків (FBT), тест Т. Лірі та ін.

6. Дослідження індивідуальності подружжя. При диференційно-психологічному дослідженні використовують опитувальники Кетелла, Айзенка, тести Розенцвейга, Зонді, Люшера, проєктивні малюнкові тести.

7. Для дослідження сімейного дозвілля, інтересів та цінностей використовують такі інструменти, як методика «Ціннісні орієнтації» (адаптований варіант методики М. Рокича), опитувальники «Інтереси – дозвілля», «Умови сімейного благополуччя» Т.М. Трапезнікова та ін.

8. Для дослідження стосунків між батьками та дітьми використовують методики PARI Е. Шеффер та Р. Белла, діагностики батьківського ставлення (А. Я. Варга, В. В. Столін), для дітей проєктивна методика «Малюнок сім'ї», соціограму сім'ї та ін.

Висновки. Судово-психологічна експертиза стає необхідною практично у будь-якій справі, що виникла з шлюбно-сімейних відносин. Об'єктивне і повне вирішення сімейних проблем потребує застосування спеціальних психологічних знань. Якість і повнота проведення експертизи сімейних проблем залежить від комплексу методів для проведення психодіагностичного дослідження.

Список літератури

1. Бандурка А. М., Бочарова С. П., Землянская Е. В. Юридическая психология. – Харьков: Изд-во «Титул», 2006. – 750 с.
2. Большая энциклопедия психологических тестов. – Изд-во Эксмо, 2006. – 416 с.
3. Грязін В. І., Гужевський В. К., Рошин О. І. Підготовка судових експертиз. – К.: Школа, 2004. – 560 с.
4. Землянская О. В. Особистість та методи її дослідження при проведенні судово-психологічної експертизи. Монографія. – Харків: Титул, 2007. – 224 с.
5. Мамайчук И. И. Экспертиза личности. – СПб.: Речь, 2002. – 287 с.
6. Нагаев В. В. Основы судебно-психологической экспертизы: Учеб. пособие для вузов. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, Закон и право, 2000. – 333 с.
7. Сафуанов Ф.С. Судебно-психологическая экспертиза в уголовном процессе. – М.: Гардарики, Смысл, 1998. – 192 с.
8. Сімейний кодекс України. – Харків: ООО «Одисей», 2005. – 104 с.